

שעור ט: טבילה לקריאת שמע ולימוד תורה

ברכות כ"ב – כב ע"ב

קריאת שמע אמורה להעשות במקום ובמעמד של נקיות וטהרה. שלשה נושאים עיקריים מעצבים את ההלכה בתחום זה: טבילת בעלי קרי, ההרחקה מן הזוהמה והצואה, ההצנעה מן הערוה. בשעור זה נעסוק בראשון משלשת הנושאים – טבילת בעלי קרי. נבאר את מקור חיוב הטבילה ואת הסיבות להקלות בו.

עיקרי השעור

- א. **והיה מחניך קדוש**: המשניות בחלק השני של הפרק השלישי במסכת ברכות, העוסקות בקריאת שמע של בעל קרי, במקום הצואה ובמקום הערוה, מבוססות על פרשת הקדושה והטהרה של מחנה צבא ישראל בתורה.
- ב. **טובלי שחרית**: המנהג לטבול בשחרית לקראת העיסוק בדברים שבקדושה יסודו בסדר עבודת הכהנים במקדש, והמשיך כמנהג מקובל גם אחרי החורבן, בארץ ישראל.
- ג. **מעמד הר סיני**: הנימוק שניתן לחובה לטבול מטומאת קרי גם במקום שבו אין טהרה מטומאות אחרות, הוא ההקבלה בין לימוד תורה וקריאה בה, לבין מעמד הר סיני. בהר סיני נאמר: "כל שלשת ימים אל תגשו אל אשה", ומשם למדו את החובה לגשת לעיסוק בתורה "באימה וביראה, ברתת ובזיע".
- ד. **"שונה הוא ברגליות"**: מאז דורם של תלמידי רבי עקיבא קיימת תופעה של הצטמצמות החובה לטבול לקראת לימוד תורה, כאשר המגמה היא לפחות בתחומי הלימוד האסורים. תחילה היה כל לימוד אסור על בעלי קריין קודם לטבילתם, ובהמשך הלכו והתירו תחומים שונים של לימוד.
- ה. **"בטולה לטבילתא"**: במקביל לגישה הגורסת שיש חובה לטבול ללימוד תורה, קיימת עמדה של רבי יהודה בן בתירא, שאין צורך לטבול ללימוד תורה כי "דברי כאש" ואינם מקבלים טומאה.
- ו. **תשעה קבין**: מסלול אחר של הקלה בחובת הטבילה הוא המסלול של היתר לטבול במים שאובים או להסתפק בנתינת תשעה קבין על בעל הקרי. המקור להיתר תשעה קבין ניתן לחולה במשנת מקוואות, והמקור להבחנה בין הרואה בשל תשמיש לבין הרואה לאונסו הוא דעת רבי יהושע בן לוי שרק תשמיש נחשב לקרי לענין האסרות בלימוד תורה.
- ז. **תקנת עזרא**: פירוש אחר לחובת הטבילה הוא שהיא תקנה של עזרא הסופר, במסגרת תקנותיו הכלליות בענייני תורה וצניעות, ואינה נלמדת מדרשת הכתוב, ממעמד הר סיני. הסבר זה מאפשר לתלות את ההקלות בפרשנות מצמצמת של תקנת עזרא.
- ח. **כתרנגולין**: תקנת עזרא היא מהלכות דרך ארץ, המכוונת להגביל את עיסוקם של תלמידי החכמים בענייני אישות ולהגביר את פניותם ללימוד תורה ולדברים שבקדושה. כנגד זה עומד החשש מפני ביטול פריה ורביה ומפני ביטול תלמוד תורה וגורם לצמצום בחומרתה של התקנה.
- ט. **קטובים ושילובים**: הסוגיה נעה בין כמה קטבים: התיחסות ללימוד תורה כדבר המחייב הבדלה והפרשה כנגד תפיסת לימוד התורה כמעורבת בחיי היומיום באופן מלא. מגמה של הגבלה על יחסי אישות וראיית הקרי כחסרון קדושה כנגד מגמה הרואה בקרי ובחיי האישות בכלל חלק מהחיים הרגילים. המתחים האלה משפיעים גם על הפרשנות של האיסור, גם על היקפו, גם על הפתרונות ההלכתיים והמעשיים שניתנו, ובסופו של דבר הסוגיה, ההלכה והמנהג נותנים ביטוי לכל העקרונות הללו, גם אם הם נראים כסותרים.

א. והיה מחניך קדוש

המחצית השניה של הפרק השלישי במסכת ברכות עוסקת בענין ההרחקה מן הטומאה והזהמה בעת קריאת שמע. משנה ד' עוסקת בדיון בעל קרי בקריאת שמע וברכת המזון. משנה ה' עוסקת בקריאת שמע עם עת הטבילה של בעל הקרי, ותוך כדי תאור המאורע של קריאת שמע בעת הטבילה, היא עוסקת גם בקריאה במקום הערוה והצואה. משנה ו' דנה ביחס שבין שאר הטומאות לטומאת קרי. בעקבות משניות אלה, מתקיים בגמרא דיון מקיף בהלכות טומאת קרי וטבילת בעלי קריין, ובדיני קריאת שמע ואמירת שאר דברים שבקדושה במקום שיש בו ערוה ובמקום שיש בו צואה.

ד. בעל קרי מהרהר בלבו ואינו מברך לא לפניו ולא לאחריה ועל המזון מברך לאחריו ואינו מברך לפניו ר' יהודה אומר מברך לפניו ולאחריהם:

ה. היה עומד בתפלה וזכר שהוא בעל קרי לא יפסיק אלא יקצר ירד לטבול אם יכול לעלות ולהתכנסות ולקרות עד שלא תנץ החמה יעלה ויתכסה ויקרא ואם לאו יתכסה במים ויקרא אבל לא יתכסה לא במים הרעים ולא במי המשרה עד שיטיל לתוכן מים וכמה ירחיק מהם ומן הצואה ארבע אמות:

ו. זב שראה קרי ונדה שפלטה שכבת זרע והמשמשת שראתה נדה צריכין טבילה ורבי יהודה פוטר: משנה ברכות ג ד - ו

המקור שעליו נשענות כל הלכות שמירת הטהרה והנקיות בזמן קריאת שמע, תלמוד תורה ועיסוק בדברים שבקדושה, הוא פסוקי התורה בענין קדושת מחנה הצבא.¹

כִּי תֵצֵא מִחֲנֵה עַל אֲיִבְךָ וְנִשְׁמַרְתָּ מִכָּל דְּבַר רָע: כִּי יִהְיֶה בְּךָ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טְהוֹר מִקְרָה לְיָלֵה וְיֵצֵא אֶל מַחוּץ לְמַחֲנֵה לֹא יָבֹא אֶל תּוֹךְ הַמַּחֲנֵה: וְהָיָה לְפָנֶיךָ עֶרְבַּי יָרֵחַ בְּמַיִם וְכָבֹא הַשֶּׁמֶשׁ יָבֹא אֶל תּוֹךְ הַמַּחֲנֵה: וְיָד תִּהְיֶה לְךָ מַחוּץ לְמַחֲנֵה וְיֵצֵאתָ שָׁמָּה חוּץ: וְיָתֵד תִּהְיֶה לְךָ עַל אֲזִנְךָ וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוּץ וְחִפְרָתָהּ בָּהּ וְשִׁבְתָּ וְכִסִּיתָ אֶת צִאתְךָ: כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מִתְהַלֵּךְ בְּקֶרֶב מַחֲנֶיךָ לְהַצִּילְךָ וְלָתֵת אֲיִבְךָ לְפָנֶיךָ וְהָיָה מִחֲנֶיךָ קְדוֹשׁ וְלֹא יֵרָאֶה בְּךָ עֲרוֹת דְּבַר וְשֵׁב מֵאֲחֵרֶיךָ: דברים כג י - טו

התורה מזהירה מפני שני תחומים שעלולים לפגוע בקדושת המחנה, וניתן לשמוע ממנה גם את התחום השלישי. הענין הראשון והמפורט ביותר הוא ענין הוצאתו של בעל קרי אל מחוץ למחנה. הנושא השני שיש בו הנחיות מפורטות הוא ענין עשית הצרכים מחוץ למחנה וכיסויים. הנושא השלישי מופיע רק ברמיזה, והוא: "והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר". ערות-דבר יכול להתפרש גם כביטוי כלל לעבירות וחטאים, אבל הוא מתפרש גם במובן המקובל של ערוה – איסור ראייה והראות של ערוה במקום של קדושה.

שאלת מפתח היא האם יש ללמוד מדין המחנה למקומות אחרים. אפשר לומר בדרך קל וחומר: אם במחנה הצבא שהוא מקום של פריעת חוק וסדר, עד כדי כך שהתורה עצמה התירה במלחמה אשת יפת תואר, בדברה "כנגד יצר הרע",² אזי בכל מחנה אחר של ישראל, ובודאי בבית הכנסת ובית המדרש, צריכה לשרור אוירה שאינה נופלת מזו של מחנה הצבא. אפשר לומר אדרבה, דווקא במחנה הצבא, שבו קיימת סכנה גדולה של פריצת הגדרות,³ מחייב שמירה מעולה וטהרה יתירה, אבל בחיי היומיום, בחברה מסודרת, החששות אינם חמורים כל כך והזהירות פחותה. אין צורך להרחיק בעל-קרי מן החברה ולמנוע ממנו להשתתף בתפילה ובלמוד בבית הכנסת ובית המדרש. השאלה באיזו מידה יש להעתיק מהלכות מחנה להלכות בית כנסת, היא אחד מקטבי המתח שסוגייתנו נפרסת ביניהם.

¹ נזכר בפירושו בדרך כה ע"א, בסוגיית צואה ומי רגלים. ובדרך כה ע"ב, בסוגיית ערוה.

² וכן חכמים הקלו במחנה בעוד מצוות ואיסורים דרבנן: עירובין א' משנה י'.

³ רש"י, דברים כג י: "ונשמרת מכל דבר רע - שהשטן מקטרג בשעת הסכנה". רמב"ן שם: "והנכון בעיניי בענין המצוה הזאת, כי הכתוב יזהיר בעת אשר החטא מצוי בו. והידוע במנהגי המחנות היוצאות למלחמה, כי יאכלו כל תועבה, יגזלו ויחמסו ולא יתבוששו אפילו בניאוף וכל נבלה, הישר בכני אדם בטבעו יתלבש אכזריות וחמה כצאת מחנה על אויב. ועל כן הזהיר בו הכתוב, ונשמרת מכל דבר רע". היבט אחר של חומרת מחנה הצבא, הוא נוכחותו של ארון ברית ה' במחנה הצבא (ראב"ע שם), והשכינה השורה שם שהיא הלוחמת מלחמות ישראל. (רקנטי שם).

ב. טובלי שחרית

הנושא העיקרי של שלש המשניות הוא בעל קרי, דבר זה מתאים למבנה פרשת קדושת המחנה בצבא, שגם בה עניינו של בעל קרי הוא הנושא הראשון והתופס את החלק הגדול מתוך הפרשה – שלשה פסוקים. משנה ד' עוסקת ישירות בבעל קרי ובאפשרות שלו לקרוא את שמע ולברך ברכת המזון. משנה ו' מלמדת שמעמדו של בעל קרי לדברים שבקדושה שונה מכל שאר הטומאות. המשנה דנה בשאלת טבילה לקרי של מי שנשארים בטומאותיהם האחרות: זיבה ונידות. הגם שטומאתם האחרת חמורה מטומאת הקרי ואינה סרה בטבילה, יש דעה המחייבת אותם טבילה רק לטומאת קרי לשם עיסוק בדברים שבקדושה. ממשנה זו למדים עוד, שטומאת קרי אינה מיוחדת רק לגברים, אלא קיימת גם אצל נשים ששמשו מיטתן, שכן הן בבחינת "פולטת שכבת זרע". משנה ה', היא משנה קזואיסטית – היא מתארת מקרה שבו בעל קרי יורד לטבול טבילת שחרית, מגיע זמן קריאת שמע והחויב לקרוא את שמע מתנגש עם המצב הבלתי-הולם של הטובל: גם עומד עירום במים, גם במקום שאינו נקי. דרך המקרה הזה דנה המשנה באפשרות לקרוא את שמע בעת הטבילה, בבעית הערוה ובעית הצואה.

התיאור של בעל קרי טובל בשחרית משקף מציאות מקובלת בזמן המשנה והתלמוד, שיש לה תיעוד רב, גם בתוך ספרות חכמים וגם מחוץ לה.⁴

ופרחי כהונה איש כסתו בארץ לא היו ישנים
בבגדי קדש אלא פושטין ומקפלין ומניחים
אותן תחת ראשיהן ומתכסין בכסות עצמן.
אירע קרי לאחד מהן יוצא והולך לו במסיבה
ההולכת תחת הבירה והנרות דולקין מכאן
ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה ומדורה
היתה שם ובית כסא של כבוד וזה היה כבודו
מצאו נעול יודע שיש שם אדם פתוח יודע
שאיך שם אדם.
ירד וטבל עלה ונסתפג ונתחמם כנגד
המדורה בא וישב לו אצל אחיו הכהנים עד
שהשערים נפתחים יוצא והולך לו:
משנה תמיד א, א

הרחקתם של בעלי קרי מעיסוק בדברים שבקדושה היתה מקובלת עוד מימי המקדש.⁵ המשנה במסכת תמיד מתארת את הטיפול בבעלי קרי כחלק משגרת הבוקר בסדר היום של הכהנים במקדש. בצמוד לדיון בסדרי הטבילה והשימוש בבית הכסא, נראה שהיה זה נוהל רגיל⁶ ומקובל, שמי שנטמא בטומאת קרי, אם בשל ששימש מטתו ואם באונס, היה מתחיל את סדר השחרית שלו בטבילה. זו היתה הנהגה שכיחה במידה כזאת שגם לא ראו צורך להצניע אותה והיה זה חלק מאורח החיים היומיומי.⁷

גם האתגר הגדול של מניעת שינה מעיני הכהן הגדול לביל יום הכפורים, שמא יראה קרי,⁸ וגם ראית העובדה שהצליחו בכך ומעולם לא ראה כהן גדול קרי ביום הכפורים כנס מן הנסים שנעשו במקדש,⁹ מצביעים על כך שהתופעה של ראית קרי היתה שכיחה ומוכרת ולא נמנעו מלהתייחס אליה בפומבי. לא מתוך חוסר צניעות אלא מתוך שהתייחסו אליה כשאר צרכי הגוף שהם חלק מסדר החיים הטבעי של בני אדם. גם לא התייחסו אליה כאל עבירה או תולדה של חטא, המחייבת תחושת אשמה וחובת כפרה. ה"טון" של הדיון הוא ענייני לגמרי.¹⁰

במקדש היה משקל אחר לטומאת קרי, שכן היא פוסלת את הכהן שנטמא בה, גם אחרי שטבל, מלעבוד ומלהכנס מעבר לחיל, "למחנה לוי".¹¹ אך נראה שגם אחרי החורבן, כשבטלה הבעיה החמורה של טומאה במקדש, עדיין המשיכו בארץ ישראל לשמור על דיני הטהרה. הן הכהנים שנצרכו לאכול תרומות בטהרה, והן ישראל חברים, שהקפידו על אכילת חולין בטהרה, נשמרו גם משאר הטומאות, וביותר מטומאת קרי. לזו היה

⁴ לקריאה נוספת על המקום של ענייני טהרה בישראל מחוץ למקדש, מאמרו היסודי של גדליה אלון, "תחומן של הילכות טהרה" תרביץ ט', תרצ"ח, עמ' 1 – 10. על הממצא הארכיאולוגי של מקוואות סמוכים לבתי כנסיות וזיקתו למסורת של טבילה לפני תפילת שחרית, מאמרו של יונתן אדלר, "בתי כנסת עתיקים ומקוואות טהרה: הממצא הארכיאולוגי וזיקתו להלכה קדומה", קתדרה 128 תשס"ח, עמ' 51 – 72. על ריבוי הטבילות אצל כתות ים המלח ראו מגן ברושי, "קומראן והאיסיים: ששה תחומי טומאה וטהרה", מגילות ב' תשס"ד עמ' 9 – 20, ובמאמרו "אורחות חיים בקומראן", בקובץ "מגילות קומראן מבואות ומחקרים", בהוצאת יד בן צבי, כרך ראשון, עמ' 28 – 31. בקומראן נהגו לטבול גם אחרי עשיית צרכים.

⁵ ומכאן עולה עוד הסבר מדוע תלו בתחילת המסכת את זמן קריאת שמע ערבית בזמן כניסת הכהנים לאכול בתרומתן. אף על פי שלכל הדעות מי שטבל מותר בקריאת שמע ואינו חייב להמתין עד הערב שמש ככהן טבול יום לאכילת תרומה, קיימת זיקה רעיונית בין הטבילה בשחרית לשם קריאת שמע לבין הטבילה והערב שמש הנחוצים לשם אכילת תרומה.

⁶ יש לתת את הדעת להצעתו של שלמה נאה, שהביטוי "רגיל" בהקשרים מסוימים מתייחס לענייני אישות. ראו מאמרו: "הרגל מצוה", תרביץ ס"ה תשנ"ו, עמ' 231 – 236. הביטוי המופיע בהמשך הסוגיה: "בריא המרגיל". יתכן שהבחירה בביטוי זה מורה על "רגילות" ושכיחות המצוה בסדר חייו של אדם נשוי.

⁷ משנה תמיד א' א', משנה מידות א ט.

⁸ משנה יומא א ו-ז.

⁹ אבות ה

¹⁰ עיי' בשו"ת תשב"ץ ח"ג סימן לו שדן בשאלה מדוע נצרכו ל"נס" ולמאמץ כה גדול בים הכפורים במקדש. ועיי' בספרי "על פי דרכו", מאמר ט: "לא תתורו – חינוך בעניינים צנועים".

¹¹ רמב"ם ביאת המקדש ג ו. ועיי' גם הלכה ט' ופרק ד' הלכה ד' במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בענין כניסת טבול יום להר הבית.

מעמד מיוחד, כחלק מאורח החיים היומיומי אשר לא השתנה גם אחרי החורבן. הטבילה לטהרה מקרי נותרה חלק מאורח החיים של המשכמים בבוקר, כמו היציאה לבית הכבוד, למי שנצרך לנקביו. כמו אצל הכהנים במקדש, גם בין החכמים היה מקובל שמי שראה קרי או שימש מיטתו אינו משתתף בלימוד כשאר חבריו. ואף גדולי החכמים נהגו כן.¹²

זהו הרקע להערותיהם ופעולותיהם של חכמים בהקשר של לימוד תורה בלילה ובבוקר, ויחסם אל "טובלי שחרית".¹³ בירושלמי מסופר על טבילת שחרית כנוהל רגיל ומצוי בין חכמים, ועל כך שהיו מקלים בכך. מפרשי הירושלמי נחלקו בהבנת הסיפורים על האמוראים הלומדים בלילה: הפני-משה פירש שרבי חנינא עבר לפנות בוקר ופטר את הלומדים מטבילה, ולאחר מכן עבר שוב בבית המרחץ, ושילח את העובדים לעבודתם בלא טבילה, כי "בטלוא לטבילתא", כפי המבואר בבבלי. אולם שני הסיפורים הקודמים מוכיחים שיש לפרש כדעתו של בעל ספר חרדים והרידב"ז, שאת הטובלים לפנות בוקר פטר מטבילה כדי שלא יתבטלו מלימודם, אבל לאחר מכן, משהגיע זמן תפילה¹⁴ הורה להם לטבול. וכך שיעורם של הדברים:

רבי זעירא בעי קומוי רבי יסא: לית רבי פשט בי עם רבי בין פירקיה בליליא? אמר ליה אין, רבי חייא בר אבא פשט עם רבי נחמיה בריה פירקיה בליליא, בההיא צפרא הוה מר: מה דאית ליה עבידא ייזיל עביד.
רבי חנינא הוה עבר על תרעי דימוסין בקריצתא, ואמר: מה טובלי שחרית עושין פה? ייזלון ויתנון. בההיא דצפרא הוה אמר: מאן דאית ליה עבידא ייזיל ועבד.
ירושלמי ברכות פרק ג דף ו טור ג / ה"ד

רבי חנינא עבר על שערי המרחץ לפנות בוקר, והורה לטובלי שחרית ללכת ללמוד בבית המדרש. בהגיע הבוקר, הורה ללומדים בית מדרש, שמי שמוטל עליו מעשה, דהיינו טבילה, ילך ויטבול. וכך יש לפרש גם את מעשיהם של החכמים דלעיל, הם קמו ללמוד עם בניהם ותלמידיהם בעוד לילה, ובהגיע הבוקר הורו למי שנצרך לכך, ללכת לטבול. כלומר, קיימו את חובת הטבילה, אך לא את איסור הלימוד הנגזר ממנה, כדי שלא לבטל תורה.

ג. מעמד הר סיני

האיסור על בעלי קרי לא חל רק על קריאת שמע וברכת המזון, אלא היה איסור כללי ללמוד תורה. מקורו של האיסור נלמד ממעמד הר סיני, בצו של משה רבנו "כל שלשת ימים אל תגשו אל אשה".¹⁵ משם למד רבי יהושע בן לוי,¹⁶ שבעל קרי אסור בדברי תורה, בהקישו את לימוד התורה למעמד הר סיני, על פי סמיכות הפסוקים "והודעתם לבניך" ו-"יום אשר עמדת לפני ה' אלקיך בחורב", בספר דברים.¹⁷ הגמרא מבינה שזו דרשה גמורה ומקשה מדוע רבי יהודה חולק על הדרשה הזאת. התירוץ הוא שרבי יהודה נזקק לדרשת הסמוכין לענין אחר.

רבי יהודה אומר, מברך לפנייהם ולאחריהם. למימרא דקסבר רבי יהודה בעל קרי מותר בדברי תורה? והאמר רבי יהושע בן לוי: מנין לבעל קרי שאסור בדברי תורה – שנאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך", וסמיך ליה: "יום אשר עמדת 'וגו' – מה להלן בעלי קריין אסורין. אף כאן – בעלי קריין אסורין! וכי תימא: רבי יהודה לא דריש סמוכים, והאמר רב יוסף: אפילו מאן דלא דריש סמוכים בכל התורה – במשנה תורה דריש..."

אמרי: אין, במשנה תורה דריש. והני סמוכין מבעי ליה לאידך דרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: כל המלמד לבנו תורה – מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר חורב, שנאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך", וכתוב בתורה: "יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב".
ברכות כא ב

¹² נראה שלא נהגו להצניע את הטבילה. היוצא מן הכלל המעיד על הכלל הוא רבי יוסי בן חלפתא שירד לטבול ביום הכפורים בצנעא, וממנו למדים שהנצרך לטבילה ביום הכפורים טובל בצנעא. נראה שזה מפני שאיסור רחיצה הוא מחמשה עיניים, ואף על פי שמוותר לך לטבול כי אינו לתענוג אלא לנקיות וטהרה. אין ראוי לעשות כן בפרהסיא. ברכות ג ד, (ו ע"ג).

¹³ מן הביטוי "טובלי שחרית" ויחסו של רבי חנינא אליהם ניכר שהיה זה מנהג רגיל ונפוץ.

¹⁴ הזמנים רומזים לענין: קריצתא הוא עלות השחר, ואז מתחילים בלימוד, ובהמשך – בקריאת שמע. צפרא הוא בוקר – הנץ החמה והוא זמן תפילה.

¹⁵ שמות יט טו

¹⁶ ברכות כא ע"ב. דרשה דומה לזו מצויה בירושלמי ברכות ג' ה"ד בשם אמוראים אחרים. ומובאת כברייתא בבבלי כב ע"א. לביאור מפורט של סוגייתנו, בעיקר בירושלמי, עיי' לוי גינצבורג, פירושים וחידושים לירושלמי, לפרקנו.

¹⁷ דברים ד', ט-י.

הסמכת המקור לטבילת בעלי קריין אל הצו "אל תגשו אל אשה" במעמד הר סיני הוא גם המקור למקבילה הנשית, המשווה את מעמדה של האשה לאחר תשמיש למעמדו של בעל קרי, במשך שלשת ימים שבהם היא עדיין עלולה לפלוט שכבת זרע.¹⁸

אל תגשו אל אשה - כל שלושת ימים הללו כדי שיהיו הנשים טובלות ליום השלישי ותהיינה טהורות לקבל תורה שאם ישמשו תוך שלשת ימים, שמא תפלוט האשה שכבת זרע לאחר טבילתה ותחזור ותטמא, אבל מששהתה שלושה ימים כבר הזרע מסריח ואינו ראוי להזריע וטהור מלטמא את הפולטת. רש"י שמות פרק יט פסוק טו

הגמרא מוכיחה ממשנת "זב שראה קרי" שגם רבי יהודה מחייב בעלי קריין בטבילה. לכן מתרץ רב נחמן בר יצחק שרבי יהודה אינו חולק עקרונית על חיוב הטבילה, אלא רק מקל בברכת המזון כפי שהוא מקל בנושאים אחרים של לימוד תורה, שיתבארו בהמשך. לא ברור, אם הגמרא קיבלה את התירוץ הראשון, שרבי יהודה לא דורש את דרשתו של רבי יהושע בן לוי ועתה יש למצוא לו מקור אחר לחובת הטבילה, שרמת החיוב בו נמוכה יותר ומאפשרת להקל בתחומים מסוימים, או שהוא מקבל את דרשת רבי יהושע בן לוי, ובכל זאת מיקל בברכת המזון ובהלכות דרך ארץ.¹⁹ מן הדיון במשנת "זב שראה קרי", ברור שהרחקת בעלי קרי מלעסוק בדברי תורה, אינה נובעת מן הטומאה, שכן הטמאים האחרים, שטומאותיהם חמורות מטומאת קרי, לא נאסרו. גם בהר סיני לא היה איסור על שאר הטמאים לגשת אל ההר, לא נדרשו שבעה ימים של הטהרות מטומאת מת, אף על פי שבדאי היו בהם טמאי מתים, נדות ויולדות.²⁰

תנן: זב שראה קרי, ונדה שפלטה שכבת זרע, המשמשת וראתה דם צריכין טבילה; ורבי יהודה פטר. עד כאן לא פטר רבי יהודה אלא בזב שראה קרי - דמעיקרא לאו בר טבילה הוא, אבל בעל קרי גרידא מחייב! ... אמר רב נחמן בר יצחק: עשאן רבי יהודה כהלכות דרך ארץ. ברכות כא ע"ב - כב ע"א

חובת הטבילה היא חלק מיצירת מעמד דמוי-מתן-תורה לקריאה בתורה ולימוד בה. הדבר מפורש בבבלייתא המקבילה בין מעמד הר סיני לבין לימוד תורה, ששניהם צריכים להיות "באימה וביראה ברתת ובזיע".²¹ במובן מסוים היא דומה לחובה ליטול ידיים אחרי שעשה צרכיו.²² אולם אין היא ענין של טהרה ונקיות בעלמא. יש בה גם מרכיב רעיוני-רוחני.²³

נוסחת הדרשה שבבבלייתא מגדירה את המכנה המשותף שבין מעמד הר סיני לבין קריאת שמע ותלמוד תורה, המחייב טבילה: החובה לקיים זאת "באימה ביראה ברתת ובזיע". בעל קרי לא נאסר בשל הטומאה, אלא בשל העובדה ש"קרי" מנוגד באופיו ל"אימה ויראה". כלשונו של רש"י: "כל הטמאים מותרים בתורה שאף הם יכולים להיות באימה וברתת אבל בעל קרי אינו אלא מתוך קלות ראש וזחות הדעת".

דתניא יהודעתם לבניך ולבני בניך וכתוב בתריה: 'יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב', מה להלן באימה וביראה וברתת ובזיע אף כאן באימה וביראה וברתת ובזיע. מכאן אמרו הזבים והמצורעים ובאין על נדות מותרים לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים לשנות במשנה וגמרא ובהלכות ובאגדות אבל בעלי קריין אסורים. ברכות כב ע"א

יש לדייק בדברים. טומאת קרי אינה רק טומאה למי שהרהר בדברים שאין להרהר בהם ונטמא, היא קיימת גם למי שקיים מצות עונה בקדושה ובטהרה, וגם לאשה שכלל לא יכולה

"לראות קרי" במובן הראשוני של המושג, אלא רק שימשה מיטתה. לכן, אי אפשר להסביר שמדובר שהאיסור נובע מפני שמייחסים למעשה התשמיש או לראיית קרי בקלות ראש וזחיחות דעת של אנשים פוחזים וקלים. ההוראה שניתנה לפני מעמד הר סיני, שהיא המקור לכל החובה הזאת, נועדה להפריד בין העולם של חיי האישות ובין העולם של "אימה ויראה ורתת וזיע" הנדרש ללימוד תורה. קיימת דרישה לנהוג בקדושה ובטהרה גם בהלכות אישות ובסדרי הצניעות שבין איש לאשתו. אך אין ציפיה מהכל שינהגו כרבי אליעזר ששימש

¹⁸ על פי מכילתא דר"י מסכתא דבחדש פרשה ג', מכדרשב"י שם, משנה שבת ט ג, ירושלמי שם ובבלי שבת פו א'.
¹⁹ מכך שרבי יהושע בן לוי דרש את שתי הדרשות, מוכח שאין מניעה לדרוש את שתיהן במקביל מ"יהודעתם לבניך", כי הדרשות הללו אינן מוציאות זו את זו אלא אדרבה, משלימות זו את זו ברעיון ההקבלה בין לימוד תורה והוראתה לבין מעמד הר סיני. התירוץ שרבי יהודה דורש רק אחת משתי הדרשות נוצר בשל הצורך להסביר איך רבי יהודה דורש סמוכין ובכל זאת לא מחייב טבילת בעלי קריין, הגמרא נזקקה לטעון שגם אם אינו דורש טבילה, עדיין יש לו דרשה אחרת מן הפסוק. אך אם מסיקים שהוא דורש טבילה, אין מניעה לדרוש גם את הדרשה האחרת.

²⁰ שאר דיני טומאה לא חלו על בני ישראל לפני מאמד הר סיני, כי נחשבו כגויים קודם קבלת התורה. (ספרא תזריע א ד - יולדת שלפני הדבור, נזיר נ"ד א - קבר שלפני הדבור, הוריות י' ע"א - זב ונגעים שלפני הדבור. ה"דיבור" הוא מתן תורה).

²¹ תוספתא ברכות ב' י"ב ובגמרא ברכות כב ע"א.

²² כתות קומראן חייבו בטבילה גם את הנפנה לנקביו. (מגן ברושי שם).

²³ אפשר שהוא קיים גם בכל הטומאות האחרות, ואכ"מ.

מיטתו כמי שכפאו שד.²⁴ הגמרא מעידה על אמוראים קדושים שנהגו עם נשותיהם בנועם ובשחוק, ורואה בכך את דרך המלך הראויה, בריצוי ופיוס.²⁵ לפיכך, אין לערב את העולם הרגשי והחוייתי התואם את יחסי האישיות לזה התואם את קבלת התורה וראיית פני השכינה. מכך למד משה רבנו לעצמו, שמכיון שהוא נדרש להיות מזומן בכל עת לראיית פני שכינה, עליו לפרוש מאשתו, ונטה לו את אהלו מחוץ למחנה.²⁶ הביקורת של צפורה אשתו, ובעקבותיה אהרן ומרים, על הפרישה הזאת ונטישתה לבדידות, היתה מוצדקת אילו היה מדובר בכל אדם אחר.²⁷ האדם היחיד שהותר לו לפרוש מן האשה כדי להיות מזומן תמידית למתן תורה הוא משה רבנו. כל תלמיד חכם אחר צריך לדעת לחלק את פרקי חייו וסדר יומו באופן הולם.²⁸

כפי שהתבאר בשעור על מצב הגוף בקריאת שמע, שיטת בית הלל היא שמן ההוראה "ובלכתך בדרך" למדים שאין צורך במעמד של "אימה ויראה ורתת וזיע" בעת קריאת שמע. בית הלל סבורים שקיימת ציפיה הפוכה, לשלב את קריאת שמע – ואפשר שגם את לימוד התורה – לתוך סדרי החיים הרגילים. יתכן שזו הסיבה שבגללה פחת והלך גם החיוב בטבילה לקריאת שמע ולימוד תורה במהלך דורות התנאים.

ד. שונה הוא ברגליות

בשני התלמודים מתואר תהליך שנמשך דורות אחדים ובו צומצמה חובת הטבילה לפני לימוד תורה וקריאת שמע, עד שבטלה כמעט לחלוטין.

הצמצום התרחש בכמה מסלולים. מסלול אחד הוא המסלול של צמצום התחומים של הלימוד האסורים לבעל קרי.²⁹ הברייתא נפתחת בדעת תנא-קמא, המובאת כסתם, המונה רשימה של דברי התורה האסורים בלימוד לבעל קרי, רשימה כוללת, הקרובה לעמדתו של רבי יוחנן הסנדלר, הגורס שבעל קרי "לא יכנס למדרש (או: לבית המדרש) כל עיקר".³⁰ רבי יהודה מתיר לשנות בהלכות דרך ארץ, רבי יוסי מתיר, לפי פירוש רש"י, לשנות הלכות השגורות בפיו, אך לא לעסוק בעיון והעמקה.³¹ רבי יונתן בן יוסף מתיר לגמרי לעסוק במשנה אך לא בתלמוד, רבי נתן בן אבישלום מתיר גם תלמוד אך מבלי לומר "אזכרות" – פסוקים שיש בהם שם שמים. רבי יהודה המתיר לאחרים, מחמיר על עצמו.

מן הברייתא הזאת נראה שנקודת המפנה היא דור תלמידי של רבי עקיבא, היינו, אחרי חורבן הדרום והמעבר לגליל. הסתמא דברייתא ורבי יוחנן הסנדלר בשמו של רבי עקיבא עדיין אוסרים. ובני הדור הבא, תלמידי רבי עקיבא, מתחילים לפרוט את ההיתרים. אין הסבר בברייתא הזאת להקלות, ואפשר רק לשער, שהתרחשו שני תהליכים במקביל, ההתרחקות מימי המקדש גרמה לירידה מתמשכת במידת הדקדוק בטהרות, ואילו עליית חשיבותו של המוקד ה"בית מדרשי" על פני ה"בית מקדשי", העצימה את כוחו וחשיבותו של לימוד התורה בקהל החכמים, והתקשתה לקבל את

ביטול התורה הנגרם מן ההקפדה על טהרת בעלי קריין. הדיון של התנאים אודות היקף האיסור לעסוק בדברי תורה קודם לטבילה, יכול להוות הסבר לדיון של המשנה אודות היקף האיסור לעסוק בדברים שבקדושה שמחוץ לתלמוד תורה. העקרון של הבחנה בין האפשרות של בעל קרי לעסוק בסוגים שונים של לימוד תורה דומה

בבלי ברכות כב, א
מכאן אמרו הזבים והמצורעים ובאין על נדות מותרים לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים לשנות במשנה וגמרא ובהלכות ובאגדות אבל בעלי קריין אסורים.
רבי יוסי אומר: שונה הוא ברגליות ובלבד שלא יציע את המשנה.
רבי יונתן בן יוסף אומר: מציע הוא את המשנה ואינו מציע את הגמרא.
רבי נתן בן אבישלום אומר: אף מציע את הגמרא ובלבד שלא יאמר אזכרות שבו.
רבי יוחנן הסנדלר תלמידו של רבי עקיבא משום רבי עקיבא אומר: לא יכנס למדרש כל עיקר ואמרי לה לא יכנס לבית המדרש כל עיקר.
רבי יהודה אומר שונה הוא בהלכות דרך ארץ.
מעשה ברבי יהודה שראה קרי והיה מהלך על גב הנהר אמרו לו תלמידי רבינו שנה לנו פרק אחד בהלכות דרך ארץ ירד וטבל ושנה להם אמרו לו לא כך למדתנו רבינו שונה הוא בהלכות דרך ארץ אמר להם אף על פי שמיקל אני על אחרים מחמיר אני על עצמי.
ברכות כב ע"א

²⁴ נדרים כ ע"ב

²⁵ ברכות סב ע"א, חגיגה ה ע"ב

²⁶ שבת פז ע"א, יבמות סב ע"א

²⁷ ספרי בהעלותך פסקה צט. רש"י לבמדבר י"א – ח.

²⁸ עי' "מדע תורתך" כתובות, ח"ב, שעור כא: "מצות עונה" עמ' עט - צח

²⁹ ברייתא זו משמשת מקור חשוב לדיון על התחומים השונים של לימוד תורה בימי התנאים, ראו: א.א. פינקלשטיין, "מדרש, הלכות והגדות", ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 28 – 47.

³⁰ לפי רש"י: יושב ושותק ואינו שונה.

³¹ רש"י: רגילות הן משניות השגורות בפיו שמוציאן מפיו במרוצה ואינו צריך להאריך בהן, והצעת המשנה הוא בטעמה ופירושה.

להבחנה של המשנה בין סוגים שונים של עיסוק בדברים שבקדושה: קריאת שמע, ברכת המזון לפנייה ואחריה, ותפילה, במשנה ה'. הגמרא דנה במעמדן של קריאת שמע, ברכת המזון ותפילה³² ובהקבלה ביניהן לתחומים השונים של לימוד תורה: "עשאן רבי יהודה כהלכות דרך ארץ"³³. במקביל לצמצום ההגבלות על לימוד תורה, צומצמו גם שאר ההגבלות על עיסוק בדברים שבקדושה לבעלי קריין, ומעיקר הדין, מותר לבעל קרי לקרוא קריאת שמע, לברך ולהתפלל גם בלי טבילה.³⁴

ה. בטולה לטבילותא

מן הברייתא הבאה בגמרא, מסתבר שלא היה מדובר רק בתהליך של התפתחות היסטורית של התמעטות ההקפדה של הטבילה וריבוי תחומי הלימוד המותרים, אלא שחובת הטבילה ללימוד תורה היתה שנויה במחלוקת מן היסוד. הברייתא הזאת מביאה את דעתו של רבי יהודה בן בתירא, חכם מנציבין,³⁵ מתקופת המקדש, הדורש את הפסוק: "הלא כה דברי כאש נאם

תניא רבי יהודה בן בתירא היה אומר: אין דברי תורה מקבלין טומאה. מעשה בתלמיד אחד שהיה מגמגם למעלה מרבי יהודה בן בתירא אמר ליה בני פתח פיך ויאירו דבריך שאין דברי תורה מקבלין טומאה שנאמר 'הלא כה דברי כאש נאם ה' מה אש אינו מקבל טומאה אף דברי תורה אינן מקבלין טומאה.
בבלי ברכות כב, א

הי"³⁶ כמקור לכך שאין מקום להתחשב בטומאה כלל.

הנימוק העקרוני שמעלה רבי יהודה בן בתירא לביטול חובת הטבילה הוא ש"דברי תורה אינם מקבלין טומאה". הטעם הזה אינו מסביר מדוע אין צורך ב"אימה ביראה ברתת ובזיע", ומדוע לא לקבל את הדרשה הכורכת את השגב של מעמד הר סיני עם המעמד של לימוד תורה. אי אפשר לומר שרבי יהודה בן בתירא סבר שסיבת החיוב בטבילה היא ממש האיסור ללמוד תורה בטומאה, שכן בכל הטומאות האחרות לא מצינו כלל איסור שכזה. על כן יש לפרש את דבריו כמליצה בלבד. כוונתו של רבי יהודה בן בתירא היא שכוחה של התורה גדול דיו כדי להתמודד עם אותה "קלות ראש" שחוללה את הקרי. דרשתו נסמכת על הפסוק "כה דברי כאש וכפטיש יפוצץ סלע"³⁷, הנמצא בנבואת ירמיהו בפרק העוסק בנביאי השקר. אם יש בכוחו של דבר ה' לגבור על שקרנותם ופחזותם של נביאי השקר, יש בכוחם של דברי התורה לגבור גם על קלות הראש המסוימת הכרוכה בקיום חיי אישות על פי התורה.

לנוכח העובדה שחכם מן הגולה הוא שדורש שאין בכלל מקום לחוש לטומאה, וטומאת קרי בכלל, מתבקשת ההשערה שהחשיפה והרגישות היתירה של חכמי ארץ ישראל הקרובים לעולם מקדש וקדשיו גם אחרי החורבן,³⁸ היא הסיבה לכך שהמשיכו להנהיג

טבילת בעלי קריין לקריאת שמע ולימוד תורה, ואילו חכמי חוץ-לארץ היו פחות רגישים לענין הטהרה והחמירו יותר שלא לבטל דבר שבקדושה.

³² כ ע"ב – כא ע"א

³³ "עשאן רבי יהודה כהלכות דרך ארץ" – כב ע"א

³⁴ רמב"ם, קריאת שמע, ד ח'. שלחן ערוך אורח חיים פ"ח א'.

³⁵ לפי פירוש רש"י, מדובר ברבי יהודה בן בתירא הראשון, כיון שהוא מתייחס למקומו נציבין. הירושלמי ממקם גם את הסיפור אודות התלמיד שגמגם אצל רבי יהודה בן בתירא בנציבין. רבי יהודה בן בתירא ה"ראשון", הוא חי בזמן הבית (פסחים ג' ע"ב) ומושב בנציבין (תוספתא יבמות יב יא, ספרי דברים פ), הוא פונה אל רבי עקיבא כאל חכם צעיר ממנו. להבנת הקשיים בזיהויו של רבי יהודה בן בתירא ע"ז. פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 94 – 97.

³⁶ ירמיהו כג כט

³⁷ ירמיהו כג לב

³⁸ בארץ ישראל גם פעלו כתות חיצוניות שהונו את החכמים הפרושים על כך שאינם די מדקדקים בטהרה. ומוכן שנושא הטהרה היה נפוץ ומשמעותי הרבה יותר מאשר בגולה. גם בסוגיתנו ניכרת בירושלמי גישה מחמירה יותר מאשר בבבלי לטבילה. גם בסיפורים על אנשים שמסרו נפשם על הטבילה, גם במאמרי החכמים, כגון זה: "חולה ששימש מיטתו אמר רבי אמי אם הוא גרם לעצמו יטבול וימות, ואם באונס אין מטרחיין עליו" (ירושלמי ברכות ג ה, ו ע"ג)

אמר רב נחמן בר יצחק נהוג עלמא כהני תלת סבי: כרבי אלעאי בראשית הגז, כרבי יאשיה בכלאים, כרבי יהודה בן בתירא בדברי תורה.... דתניא, רבי יהודה בן בתירא אומר: אין דברי תורה מקבלין טומאה. כי אתא זעירי, אמר: בטלוח לטבילותא... מאן דאמר בטלוח לטבילותא - כרבי יהודה בן בתירא. ברכות כב ע"א

השלב האחרון של התרופפות חובת הטבילה מצוטט מפי אמוראים בבבלי. כאשר בא זעירי³⁹ אמר "בטלוח לטבילותא", ורב נחמן בר יצחק מעיד שהעולם נהוג כרבי יהודה בן בתירא. מסתבר, שמקדמת דנא עמדה כנגד תפיסתם של התנאים מדבי רבי עקיבא שבאה לידי ביטוי במשנה ובתוספתא, תפיסה אחרת שבאה לידי ביטוי בדבריו של רבי יהודה בן בתירא, ולפיה מעולם לא התקבלה חובה לטבול. מה שאירע הוא ששיטת הדבי-רבי-עקיבא הלכה ונדחתה מפני גישתו של רבי יהודה בן בתירא. המחלוקת העקרונית שבין בית מדרשו של רבי עקיבא ובין רבי יהודה בן בתירא באה לידי ביטוי במחלוקת בשאלה מה גרם לכך

שמשה רבנו פירש מן האשה. נראה, שרבי יהודה בן בתירא חלק על אפשרות ההכללה של הדרישה במעמד הר סיני, ולכן לא הסכים אפילו לומר שמשה רבנו יכול היה לדרוש בקל וחומר את חובתו לפרוש מן האשה. לדעתו הוראה זו נתחדשה למשה במיוחד, מפני שהיה במדרגת "פנים אל פנים" וכל עת היה מזומן להראות פני שכינה. לפיכך, גם אין מקום לדעתו, להרחיב את תחולת הרעיון הזה אל כלל לומדי התורה שבכל הדורות.⁴⁰ עד כה ראינו, שההסבר לאיסור בעל קרי בלימוד תורה ובקריאת שמע, והחובה לטבול בשחרית, נלמדו מדרשת הכתוב שהשוותה את הלימוד למעמד הר סיני, והטעימה את האיסור בחובה ללמוד תורה באימה ובריאה ברתת ובזיע. לפי הגישה הזאת, קשה מאד להבין כיצד "בטלוח לטבילותא" אפילו אם נאמר שאין הלימוד מ'הודעתם לבניך' אלא אסמכתא,⁴¹ עדיין זו חובה מדרבנן שאי אפשר לבטלה אלא אם כן יקום בית דין "גדול בחכמה ובמנין" מבית הדין שחייב את הטבילה כיצד אם כן התאפשר צמצום חובת הטבילה בבית מדרשם של התנאים מדבי רבי עקיבא, שקבלו את דרשת "הודעתם לבניך", ולא את דרשת "כה דברי כאש". המשך הסוגיה מברר ענין זה.

1. תשעה קבין

מסלול אחר של הקלות הוא בסוג הטבילה הנצרך. ברור שהטבילה שבה דובר במשנה היא טבילה במקוה של ארבעים סאה, או במעין מים חיים, כמפורש במסכת מקוואות. אבל התנאים והאמוראים בעקבותיהם, מצמצמים את החובה הזאת לסוגי טבילה אחרים.

תנו רבנן: בעל קרי שנתנו עליו תשעה קבין מים טהור. נחום איש גם זו לחשה לרבי עקיבא ורבי עקיבא לחשה לבן עזאי וכן עזאי יצא ושנאה לתלמידיו בשוק. ברכות כב ע"א

לפנינו בביריתא שלשלת בת שלשה דורות, מרבו של רבי עקיבא, ועד תלמידו. משמות החכמים שבביריתא זו נראה שהמסלול של הקלה באופן הטבילה קדם למסלול של צמצום תחומי הלימוד האסורים. שכן כאן מוזכר רבו של רבי עקיבא כמקור להקלה ואילו לעיל ראינו שרבי עקיבא נוקט באיסור על כל לימוד תורה. לעומת זאת, רבי יהודה, שנמנה על המקילים בתלמוד תורה, אינו מקל בתשעה קבין ודורש "ארבעים סאה מכל מקום".⁴² לפיכך יתכן ששני מסלולי ההקלה התפתחו במקביל ובנפרד. בתחילה, אלו שהקלו בסוגי הלימוד לא הקלו בסוגי הטבילה ולהפך, עד ששתי הקולות התלכדו יחדיו. ראשיתה של הקולא ומקורה נעוצים בהיתר לגטינת תשעה קבין על בעל קרי חולה. עדות להיתר זה מצויה כבר במשנה ובתוספתא במסכת מקוואות ובלי קישור ישיר להיתר לימוד תורה לבעל קרי.⁴³ היות והיתר תשעה קבין התבסס במקורו על הקלה לחולה, נוצרו הבחנות בהיתר זה על פי מצבו של המחויב בטבילה. האמוראים נקטו שתי הבחנות: האחת, כמשנת מקוואות - בין בריא לחולה והאחרת, בין "מרגיל", ל"לאונסו" דהיינו מי שנטמא בהוצאת ז"ל לא הועלתה כלל, מן הסתם כיון שלא עוסקים בבעלי עבירה. אבל מסתבר שמעמדו הוא כשל

³⁹ אמורא מן הדור הראשון, עלה לארץ ישראל ושב וירד לבבל. ע"י אלבק, מבוא לתלמודים עמ' 175.

⁴⁰ יש להעיר שרבי יהודה בן בתירא חולק גם על הדעה שמשה רבנו שבר את הלוחות מדעתו. לפיכך יתכן שזו עמדה עקרונית שמשה רבנו לא עשה דבר מדעתו.

⁴¹ מן הדיון בגמרא בשאלה אם רבי יהודה סובר את הדרשה הזו או לא, ותלייתה בשאלה אם דורשים סמוכים במשנה תורה (ברכות כא ב), נראה שמי שסובר את הדרשה רואה בה דרשה גמורה ולא אסמכתא בעלמא. הרשב"א הקשה כך בחידושו, וע"י בפני-יהושע בד"ה "אמר ריב"ל", דף כב א'.

⁴² תוספתא ברכות ב י"ב, ברייתא בדף כ"ב ב

⁴³ משנה מקוואות ג ד, תוספתא מקוואות ג ח.

⁴⁴ האופציה של מי שנטמא בהוצאת ז"ל לא הועלתה כלל, מן הסתם כיון שלא עוסקים בבעלי עבירה. אבל מסתבר שמעמדו הוא כשל "מרגיל".

יסודה של ההבחנה השניה, בין "מרגיל" ל"אונסו" מצוי בשיטת רבי יהושע בן לוי, הסובר שאין דין בעל קרי נוהג אלא במי ששימש מטתו.

רבי יהושע בן לוי שלמד את איסור בעל קרי בדברי תורה ממתן תורה, סבור שאין כאן כל היבט של טומאה. האיסור מיוסד על הצורך להבחין בין האוירה ה"קלה" של תשמיש המיטה, לבין האימה והיראה שנדרשו במעמד הר סיני ואשר אותם יש לשחזר בלימוד תורה. אולם הרואה קרי לאונסו לא בהכרח רואה מפני קלות הראש, ויש שהדבר מתרחש בשל אכילה ושתייה או טורח הדרך.⁴⁵

רבי יעקב בר אחא רבי יסא בשם רבי יהושע בן לוי: אין קרי אלא מתשמיש המיטה. רב חונא אמר: ואפילו ראה את עצמו נאות בחלום הוון בעיין מימר ובלבד מאשה. רבי יונה ורבי יוסי תרויהוון אמרין ואפילו מדבר אחר. ירושלמי ברכות ג, ד, ו ע"ג

החולקים עליו סבורים שראית קרי לאונסו גם היא מחייבת טבילה. רב חונא סובר שאם ראיית הקרי היתה כרוכה בחלום בעל תוכן של יחסי אישות, חייב טבילה כמו מי ששימש מיטתו. מן הסתם הוא סבור, שחלום בעל אופי אירוטי דומה מבחינת קלות הראש לתשמיש עצמו. רבי יונה ורבי יוסי סבורים שאין לחלק כלל בין הסיבות השונות לטומאת קרי.

רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, ורבי אלעזר ורבי יוסי ברבי חנינא. חד מהאי זוגא וחד מהאי זוגא ארישא: חד אמר הא דאמרת במה דברים אמורים לעצמו אבל לאחרים ארבעים סאה לא שנו אלא לחולה המרגיל אבל לחולה לאונסו תשעה קבין, וחד אמר כל לאחרים אפילו חולה לאונסו עד דאיכא ארבעים סאה.

וחד מהאי זוגא וחד מהאי זוגא אסיפא: חד אמר הא דאמר רבי יהודה ארבעים סאה מכל מקום לא שנו אלא בקרקע אבל בכלים לא וחד אמר אפילו בכלים נמי. בשלמא למאן דאמר אפילו בכלים היינו דקתני רבי יהודה אומר: "ארבעים סאה מכל מקום", אלא למאן דאמר בקרקע אין בכלים לא, "מכל מקום" לאתויי מאי? לאתויי מים שאובין ברכות כב, ב

משהונחו שני יסודות ההבחנה – בין בריא לחולה, על פי משנת מקוואות, ובין "מרגיל" לבין "לאונסו", על פי שיטתו של רבי יהושע בן לוי, יצרו האמוראים מערכת מורכבת המשלבת את שני היסודות הללו.

בבית מדרשם של אמוראי בבל קיימת התמודדות לאורך הדורות ביישום המעשי של הנחיות אלו. כבר רב הונא, בדור השני, הכיר חכמים שנמנעו מטבילת שחרית. הוא סבר שהם חוששים מן הצינה ולכן הציע להם לטבול במרחץ, דהיינו במים שאובים. הרי שגם לשיטתו, הטבילה הזאת אינה טבילה גמורה מדאורייתא. רבי זירא מעדיף את הפתרון של תשעה קבין, וכמוהו נוהג רב נחמן. האמוראים היורדים מארץ ישראל, רב דימי ורבין,

אמר להו רב הונא לרבנן: רבותי מפני מה אתם מזלזלין בטבילה זו? אי משום צינה אפשר במרחצאות. אמר ליה רב חסדא: וכי יש טבילה בחמין? אמר ליה: רב אדא בר אבהה קאי כוותרך.

רבי זירא הוה יתיב באגנא דמיא בי מסותא, אמר ליה לשמעיה זיל ואייתי לי תשעה קבין ושדי עלואי, אמר ליה רבי חייא בר אבא למה ליה למר כולי האי? והא יתיב בגווייהו אמר ליה כארבעים סאה מה ארבעים סאה בטבילה ולא בנתינה אף תשעה קבין בנתינה ולא בטבילה.

רב נחמן תקן חצבא בת תשעה קבין. כי אתא רב דימי אמר: רבי עקיבא ורבי יהודה גלוסטרא אמרו לא שנו אלא לחולה לאונסו אבל לחולה המרגיל ארבעים סאה. אמר רב יוסף: אתבר חצביה דרב נחמן.

כי אתא רבין אמר: באושא הוה עובדא בקילעא דרב אושעיא אתו ושאלו לרב אסי אמר להו לא שנו אלא לחולה המרגיל אבל לחולה לאונסו פטור מכלום.

אמר רב יוסף אצטמיד חצביה דרב נחמן. בבלי ברכות כב, א - ב

מוסרים שמועות מנוגדות ממסורות ארץ ישראל.⁴⁶ מילות החתימה של פרק זה בסוגיה הן מילותיו של רב יוסף, המעידות על כך שהכד – הממשי וגם המטאפורי – שנועד על ידי רב נחמן לנתינת תשעה קבין, נתקן לשימוש. והדרך הראויה להתמודד עם חובת הטבילה מבלי להתמודד עם הקשיים שהיא מציבה, היא נתינת תשעה קבין.⁴⁷ בימינו כשבכל בית יש מקלחת, מן הראוי לפרסם ולהודיע בשער בת רבים על דרך זו כדרך הפשוטה והזמינה לכל.⁴⁸

⁴⁵ שבת קכז ב

⁴⁶ מסורת ארץ ישראלית אחרת בסוגיה מעידה על כך שאפילו רבי יהושע בן לוי עצמו הורה להסתפק בנתינת תשעה קבין.

⁴⁷ בצד הצינה יש גם מניעות אחרות לטבילה המנויות בירושלמי: "עיר שמעיינה רחוק", "אדם מסוים (= כעין "זקן ואינה לפי כבודו") עשו אותו כמעייין רחוק". (ירושלמי ברכות ג' ה, ו ע"ב).

⁴⁸ עי' בשו"ת מנחת יצחק, חלק ד' סימן כא וסימן כח. והשמטה במפתחות ח"ד סי' כא וחלק ט' סימן לד.. וכן הורה הגר"ע יוסף (יביע אמר יורה דעה חלק ח' סימן יט). לערעור על הדעה הזאת, ראו בתשובת משנה הלכות, ח"ג סי' א.

ז. תקנת עזרא

עדיין עומדת במקומה השאלה כיצד הסבירו החכמים את הויתור על מסורת ההלכה המקובלת עליהם ופטרו מן הטבילה שהיתה נהוגה ומחייבת מדורי דורות. נראה, שהאמוראים לא קיבלו שהוכרעה הלכה כרבי יהודה בן בתירא כנגד כל התנאים מדבי רבי עקיבא, והם מבקשים להסביר את ההיתר בדרך אחרת. לפיכך הם מניחים שאין מדובר בחיוב מן התורה, אלא בתקנת עזרא.⁴⁹ קובץ התקנות של עזרא הסופר נוגע לעניינים של קדושה: לימוד תורה, קדושת שבת וחיי אישות. זהו קובץ ההולם את עזרא הסופר, באשר הוא זה שהקים עולה של תורה שבעל פה בתחילת שיבת ציון. רשימה דומה של תקנות המיוחסת ליהושע בן נון, קשורה כולה עם ההתישבות בארץ ודיני הנחלות בה.⁵⁰ והיא ראויה לייחוס ליהושע, "שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ".⁵¹ הגמרא במסכת בבא-קמא תמהה מדוע מנו את הטבילה בין

עשרה תקנות תיקן עזרא:
(א) שקורין במנחה בשבת (ב) וקורין בשני ובחמישי (ג) ודין בשני ובחמישי (ד) ומכבסים בחמישי בשבת (ה) ואוכלין שום בערב שבת (ו) ושתהא אשה משכמת ואופה (ז) ושתהא אשה חוגרת בסינר (ח) ושתהא אשה חופפת וטובלת (ט) ושיהו רוכלין מחזירין בעירות (י) ותיקן טבילה לבעלי קריין...
'ותיקן טבילה לבעלי קריין' דאורייתא הוא! דכתיב 'ואיש כי תצא ממנו שכבת זרע ורחץ את בשרו במים?' דאורייתא הוא לתרומה וקדשים, אתא הוא תיקן אפילו לדברי תורה. בבלי בבא קמא פב, א-ב

תקנות עזרא, כי הבינו שאיסור בעל קרי תלוי בטומאתו שמדאורייתא. ההוה-אמינא הזאת שנדחית בבבא-קמא תופסת מקום משמעותי בסוגיה בברכות כפי שהראינו עד כאן. הדעה שהתקבלה לבסוף, המונה את הטבילה כתקנת עזרא, אינה מקבלת את המקורות דאורייתא אלא כאסמכתא לכל היותר. תקנת הטבילה כתקנה האחרונה ברשימת תקנות עזרא משלבת בין שני הנושאים העיקריים של תקנותיו: תורה וצניעות. העובדה שאיסור הלימוד לבעלי קרי מיוחס לעזרא הסופר, יש בה כדי להקל וכדי להחמיר. להקל, כיון שנשלל התוקף של "דאורייתא" מן האיסור. להחמיר, מכיון שזו תקנתו של בית דין חשוב, שלא ניתן לבית דין מאוחר לבטלה בנקל. מכיון שאי אפשר להניח שביטלו את תקנתו של עזרא באופן פשוט, מעדיפים אמוראים לייחס את ההתרופפות בקיום התקנה לכך שמיסודה היא תוקנה באופן חלקי בלבד.

בהנחה שברקע האיסור עומדת תקנת עזרא, אין אביי ורבא יכולים להגיע לכלל פטור גמור, והם רק מנסים לשחזר מה היתה התקנה המקורית וכיצד נוצרה התפלות הדעות בין האמוראים בשאלה הבריא והחולה, ה"מרגיל" וה"לאונסו".

מכדי כולו אמוראי ותנאי בדעזרא קמיפליגי, ונחזי עזרא היכי תקן?

אמר אביי: עזרא תקן לבריא המרגיל ארבעים סאה ובריא לאונסו תשעה קבין, ואתו אמוראי ופליגי בחולה, מר סבר חולה המרגיל כבריא המרגיל וחולה לאונסו כבריא לאונסו ומר סבר חולה המרגיל כבריא לאונסו וחולה לאונסו פטור מכלום.

אמר רבא: נהי דתקן עזרא טבילה, נתינה מי תקן? והאמר מר: עזרא תקן טבילה לבעלי קריין?

אלא אמר רבא: עזרא תקן טבילה לבריא המרגיל ארבעים סאה, ואתו רבנן והתקינו לבריא לאונסו תשעה קבין, ואתו אמוראי וקא מיפליגי בחולה: מר סבר חולה המרגיל כבריא המרגיל וחולה לאונסו כבריא לאונסו ומר סבר לבריא המרגיל ארבעים סאה וחולה המרגיל כבריא לאונסו תשעה קבין אבל לחולה לאונסו פטור מכלום.

אמר רבא: הלכתא בריא המרגיל וחולה המרגיל ארבעים סאה ובריא לאונסו תשעה קבין אבל לחולה לאונסו פטור מכלום. בבלי ברכות כב, ב

⁴⁹ רשימת התקנות מופיעה בבבא קמא פ"ב א-ב. תקנות של עזרא מופיעות באופן בלתי תלוי ברשימה במקומות אחרים: מגילה לא ב, בבא בתרא כב א וע"י י. שצ'יפנסקי, "תקנות עזרא", אור המזרח לד, (תשמ"ו) 304-283; לה, א (תשמ"ז) 86-54.

⁵⁰ התקנות פזורות בתוספתא סדר נזיקין, בנוסח "שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ" (תוספתא בבא קמא י כו, בבא מציעא ב כח, יא ח, יא לב, הכללתן כקבוצה של עשר תקנות מיוחסת לרבי יהושע בן לוי (בבלי בבא קמא פב א). על ההקבלה בין קבצי התקנות של שני המכניסים לארץ, בביאה ראשונה וביאה שניה, עמד כבר התורת חיים בבבא קמא פב א, ד"ה עשר תקנות.

⁵¹ בשתי הקבוצות יש מקום להתלבטות האם מדובר בתקנות שממש תוקנו על ידי שני האישים הללו, או שהם מהווים נקודות ציון סמליות וכלליות בשל מיקומם ההיסטורי. יהושע כמנחיל הארץ ועזרא כמחדש ברית התורה, לימודה וקיומה, ובייחוד התורה-שבעל-פה בימי בית שני. באותה מידה מייחסים חז"ל ל"אנשי כנסת הגדולה" את כל תקנת התפילות והברכות, אף על פי שיש לפנינו פרקי תפילות וברכות שנמצאים עדיין בשלבי עיבוד ועריכה בימי התנאים והאמוראים.

אביי ורבא מתייחסים למציאות הלכתית קיימת, שבה "כולהו אמוראי ותנאי בדעזרא קמיפלגי" והם מנסים לשחזר מתוך המחלוקת, מה היתה תקנת עזרא. הוי אומר: לא היתה לפני האמוראים צורתה של התקנה המקורית, אלא שהם ניסו לשחזרה על פי הדעות שלפניהם.⁵²

ח. כתרנגולין

הגמרא לא הסבירה את טעמה של תקנת עזרא, וגם לא את הטעם לפטור ולהקל בה. מן הנימוקים להחמיר ולהקל המופיעים בגמרא, נראה שתקנת עזרא מוסברת אחרת מכפי שהוסבר עד כה, בהשוואה למעמד הר סיני. נימוק להחמיר ולחייב בטבילה הוא "שלא יהיו ישראל כתרנגולין" בלשון הירושלמי, או "מצויין אצל נשותיהן כתרנגולין" כלומר, מרבים לעסוק בתשמיש המיטה יותר מן הראוי. אפשר להסביר זאת כהדרכה מתחום האישות, שבאה להסדיר ולהציב מגבלות כעין הגמרא במסכת כתובות המונה את שיעור העונה הרצוי לבעלי מקצועות שונים, וקובעת גם את עונת תלמידי חכמים.⁵³ מן העבר האחר אפשר להסביר זאת כתקנה לחיזוק לימוד התורה, כדברי הברייתא בפרק קנין תורה, ש"מיעוט דרך ארץ" הוא אחת מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם.⁵⁴ הרמב"ם הבין שהטעם העיקרי לתקנת הטבילה הוא הרצון של חכמים לגרום למעט בתשמיש, כהנהגה של דרך ארץ.

אמר רבי יעקב בר אבון כל עצמן לא התקינו את הטבילה הזאת אלא שלא יהו ישראל כתרנגולין הללו משמש מיטתו ועולה ויורד ואוכל...
א"ר חייא בר ווה כל עצמן לא התקינו את הטבילה הזאת אלא מפני תלמוד שאם אתה או' לו שהוא מותר אף הוא או' אף אני אלך ואעשה צרכי ובא ושונה כל צורכו ומתוך שאתה אומר אסור הוא בא ושונה כל צורכו.
ירושלמי ברכות פרק ג דף ו טור ג /ה"ד

אין דעת חכמים נוחה למי שהוא מרבה בתשמיש המטה ויהיה מצוי אצל אשתו כתרנגול, ופגום הוא עד מאד ומעשה בורים הוא, אלא כל הממעט בתשמיש הרי זה משובח, והוא שלא יבטל עונה [אלא] מדעת אשתו, ולא תקנו בראשונה לבעלי קריין שלא יקראו בתורה עד שיטבלו אלא כדי למעט בתשמיש המטה.
רמב"ם איסורי ביאה כא הלכה יא

הנימוקים להקל בטבילה, מגמתם הפוכה: ביקשו להמנע מלכרוך את תשמיש המטה עם תלמוד תורה. מצד אחד היה חשש שתלמידי חכמים ימנעו מתשמיש כדי לא לפגוע בלימודם, והדבר יגרום למיעוט פריה ורביה, ומצד שני היה חשש שהטלת איסור על לימוד לבעלי קרי תגרום למיעוט בלימוד התורה.

מערכת השיקולים הזאת אינה קשורה לדיונים הקודמים על תורה וטומאה, מעמד הר סיני והאש שבדבר ה'. לפי המוסבר כאן, תקנת הטבילה משמשת אמצעי לאיזון והסדרה של חייו של תלמיד חכם, בין סיפוק צרכיו וחובותיו לאשתו, לבין היותו שקוע בעולם של לימוד. משתמע מכך, שהדיון אודות קיום הטבילה או ביטולה התרחש בעיקר בעולמם של חכמים, ומשם הוקרן החוצה אל כלל הציבור, מכיון שלא ניתן, מן הסתם, להבחין בין ההנחיות לתלמידי

תנו רבנן: בעל קרי שנתנו עליו תשעה קבין מים טהור נחום איש גם זו לחשה לרבי עקיבא ורבי עקיבא לחשה לבן עזאי וכן עזאי יצא ושנאה לתלמידיו בשוק.
פליגי בה תרי אמוראי במערבא: רבי יוסי בר אבין ורבי יוסי בר זבידא חד תני: "שנאה" וחד תני "לחשה": מאן דתני שנאה משום בטול תורה, ומשום בטול פריה ורביה, ומאן דתני לחשה שלא יהו תלמידי חכמים מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים.
בבלי ברכות כב, א

חכמים לבין ההנחיות לשאר הבריות.

ט. טבילתם של עמי הארצות

בעוד שאצל תלמידי חכמים שימשה הטבילה לבקרה והגבלת מידת הזקקותם לתשמיש, הרי שאצל עמי הארץ היא משמשת תריס בפני העבירה. סיפורו של רבי חנינא מגלה תופעה הנראית ממרחק הדורות מוזרה במקצת: בני אדם החוששים יותר לטהרה, מאשר

אמר רבי חנינא: גדר גדול גדרו בה, דתניא: מעשה באחד שתבע אשה לדבר עבירה, אמרה לו: ריקא! יש לך ארבעים סאה שאתה טובל בהן? מיד פירש.
ברכות כב ע"א

⁵² תוס' העירו על כך שבדרך כלל לא מנסים לבחון איך נוצרה תקנה עתיקה ומה היו גדריה, ותרצו שמכיון שמדובר ב"דבר הרגיל בכל יום" "על כן אנו זכורים". (ד"ה ונחזי, כב ע"ב)

⁵³ כתובות ה' משנה ו', בגמרא ס"ב ע"ב. ועי' דיונו של ר' צדוק הכהן מלובלין בענין זה, ב"ישראל קדושים", אות ד'.

⁵⁴ אבות ו' ה'. כפירוש תפארת ישראל ומרכבת המשנה (אלאשקר), ודלא כתוספות שפירשו שהכוונה למיעוט עסוק בפרנסה. (תוס' רא"ש, ברכות לה ע"ב, ד"ה ואספת).

לעבירה.⁵⁵ סיפור מקביל לזה הוא סיפורו של הכהן שנרצח על הכבש במקדש, במירוץ להקרבת התמיד. בימינו, הלהיטות להקריב קרבן או הזהירות מפני הטומאה אינן מוכרות כחיות דתיות עממיות מכיון שסדרי קדשים וטהרות אינם מצויים בימינו, אבל עצם הרעיון של חלוקה בלתי שוויונית במידת הרצינות המיוחסת למצוות ועבירות אינו חידוש. ענין הטומאה מלווה גם בפחד מאגי, שלעיתים קרובות מטיל אימה יותר מעבירה על מצוות מוסריות או הגיוניות. במידה מסוימת, עד היום עניינים הקשורים בטומאה - לרבות טהרת המשפחה, ובמוות - מנהגי אבלות, זוכים ליתר דקדוק, גם ממי שאינם מקפידים בשמירת שבת או כשרות. ודאי שמעמדן של מצוות שבין אדם לחברו כגון איסורי נקימה ונטירה, לשון הרע ורכילות, נחות בהרבה מן המצוות הטקסיות שבין אדם למקום.

הירושלמי מציע סדרת סיפורים המאששים את ההנחה של רבי חנינא ורבי יהושע בן לוי, שהטבילה גודרת את ישראל מן העבירה. כל אחד מן הסיפורים תורם גם להבנת האוירה שסביב לנושא הטבילה.

רבי יוסי בר חלפתא היה אתי באיסמטא בליליא, והוה חמרא מהלך בתריה, על חד בית שיח אמר ליה: הוא גברא בעי מסחי. אמר ליה: לא תסכן נפשך. אמר ליה מן נדה ומן אשת איש ההוא גברא בעי למיסחי! אפילו כן אמר ליה לא תסכן בנפשך! כיון דלא שמע ליה, אמר ליה: ייחות ההוא גברא ולא יסוק וכן הוות ליה.

רבי אחא בשם תנחום בירבי חייא: ביומוי רבי יהושע בן לוי ביקשו לעקור את הטבילה הזאת מפני נשי הגליל שהיו נעקרות מפני הצינה. אמר להן רבי יהושע בן לוי דבר שהוא גודר את ישראל מן העבירה אתם מבקשים לעקור אותו?

מהו גודר ישראל מן העבירה?

מעשה בשומר כרמים אחד שבא להיזקק עם אשת איש, עד שהן מתקינין להן מקום איכן הן טובלין, עברו העוברין והשבין ובטלה העבירה.

מעשה באחד שבא להיזקק עם שפחתו של רבי אמרה לו אם אין גבירתי טובלת איני טובלת. אמר לה: ולא כבהמה את? אמרה לו: ולא שמעת בבא על הבהמה שהוא נסקל?

שנאמר 'כל שוכב עם בהמה מות יומת'.
ירושלמי ברכות פרק ג דף ו טור ג /ה"ד

הסיפור על רבי יוסי והחמר, מעיד על חמר נכשל בעבירה עם אשת איש נדה, והוא מבקש לטבול לטהרתו במקום מסוכן. רבי יוסי ניסה להניא אותו מכך, והוא סרב להשמע לו. הסיפור מעיד על גודל החשיבות שייחסו עמי הארץ לטבילה, ועל משמעותה בעיניהם. מדבריו של אותו חמר נשמע, שגודל העבירה מחייב אותו לטבילה ביתר שאת, שהרי הוא הצדיק את המסירות שלו לטבול במקום הסכנה בכך שנכשל בשתי עבירות חמורות.⁵⁶ הרי שסבר שהטבילה לא רק מטהרת, אלא גם מכפרת. תפיסה זו דומה באופיה לתפיסת הקרבנות כמכפרים על חטא, כדרך נוחה המאפשר להמשיך לחטוא. זו התפיסה שנגדה נאבקו נביאי ישראל בימי הבית הראשון בכל עוז. רבי יוסי בן חלפתא ממלא כאן את התפקיד המוסרי של הנביא, המבקש להסדיר מחדש את הפרופורציות: טבילה אינה מכפרת על העבירה. מוטב לו לאדם שישמור נפשו מן העבירה, מאשר לסכן את גופו בטבילות, ובעיקר, אל ישלה את עצמו שריבוי טבילות יפטור אותו מעונשה של עבירה, או יתיר לו לעבור עבירות נוספות.⁵⁷

בנוסף, יש ירושלמי שני סיפורים דומים לזה של רבי חנינא שבבבלי, אודות הטבילה כמונעת עבירה. המעשה בשומר הכרמים ואשת האיש, שהחמיצו

את ההזדמנות לעבור עבירה כי לא מצאו מקום נוח לטבילה,⁵⁸ והמעשה בשפחתו של רבי שהשכילה להרחיק מעליה את המטריד בתואנה של טבילה.⁵⁹

⁵⁵ נראה שכדי לפתור את התמיהה, הסביר רש"י שהאשה שנתבעה לעבירה היתה פנויה. ולכן לא היה שם איסור ערוה חמור. אולם בירושלמי הסיפור מסופר במפורש על אשת איש.

⁵⁶ בניגוד לדעתו של רבי יוסי, מסירות הנפש לטבילה הפכה להיות מוטיב מאד משמעותי בסיפורי חסידים ואנשי מעשה. שתי מסורות מתלמידי האר"י, המעידות על השניות בנושא זה. ר' חיים ויטאל כותב במבוא ל"שער ההקדמות" בספר עץ חיים להאר"י: "גם בענין השגת האדם אין לך דבר שמועיל כמו הטהרה והטבילה שיהיה האדם טהור בכל עת ומורי זלה"ה עם היות שהיה לו חולי השבר שהקור מזיק לו עכ"ז לא היה מונע מלטבול בכל עת". בקובץ אחר של הנהגות של ר' חיים ויטאל הוא מעיד בשם תלמיד אחר של האר"י: "גם א"ל הר"י סאגיס ז"ל, בשם מורי ז"ל ששמע ממנו, כי אין דבר יותר מוכרח וצריך אל האדם לענין ההשגה, כמו הטבילה, שצריך שיהיה האדם טהור בכל עת, ואמנם אני (דהיינו, ר"ח ויטאל עצמו) ראיתי למורי ז"ל, שששה חדשים של החורף רובם לא טובל, מפני שהיה חולני, והיה שבור, ואמו לא היתה מניחתו לטבול, וזה אמת וברור אצלי, ולא מפני כך נסתלקה אז השגת ממנו כלל".

⁵⁷ על רמת הסיכון שבטבילה שהיו מוכנים ליטול על עצמם, יעיד סיפור אחר בירושלמי על אחד שביקש להשתלשל מן הספינה בחבל כדי לטבול בים ורבי יוסי בר' יוסי מנעו מכך. עד שהגיעו לנמל. אך שם הורה לו לטבול קודם שיאכל וישתה. (ירושלמי ברכות ג ד, ו' ע"ג).

⁵⁸ קצת משמע מכאן שגם נשים היו נוהגות לטבול אחרי תשמיש. אבל אפשר שהכוונה היא שחיפשו יחדיו מקום לטבילה עבורו.
⁵⁹ בירושלמי טעם חדש לביטול הטבילה, וגם ציון זמן ומקום – ברור הוא שיש של האמוראים בגליל. והנימוק העיקרי הוא הצינה. נראה שהכוונה היא לכך שהגברים היו נמנעים מלטבול ולפיקך גם נמנעו מלשמש, ובטלה פריה ורביה. אילו הטבילה במים קרים

נמצאנו אומרים, שיש לטבילת עזרא שני היבטים, אחד מכוון כלפי תלמידי החכמים ולומדי תורה, ואחד מכוון כלפי ההדיוטות.⁶⁰

י. קיטובים ושילובים

יש בסוגיה מספר מוקדי מתח, חלקם רעיוניים וחלקם פרשניים, הלכתיים ומעשיים. שני צירי המתח הרעיוניים של הסוגיה מתייחסים ללימוד תורה וליחסי אישות. הציר האחד מתבטא במחלוקת בין דרשת: "יום אשר עמדת" – "והודעתם לבניך", המבקש לראות את לימוד התורה כמעמד נשגב בדומה להר סיני, לבין דרשת "כה דברי כאש" הרואה את התורה כחסינה מפני כל טומאה, ויכולה ללוות את האדם בכל תהפוכות חייו.

הציר האחר מתבטא במתח שבין הרצון לצמצם בתשמיש המטה כדי שלא יהיו ישראל מצויים אצל נשותיהן "כתרגולין", לבין היחס החיובי למצות עונה, וראית כל תחום האישות, לרבות ראיית קרי, כחלק מהחיים ה"רגילים" והנורמטיביים, גישה השונה מן הדרישה המיוחדת למשה רבנו לפרוש מן האשה. המתחים הללו משפיעים על הפרשנות של טעם חובת הטבילה, על פסקי ההלכה בענין אופן הטבילה – ארבעים סאה או תשעה קבין, המחויבים בטבילה: בריאים, חולים, רגיל ולאונסו, ועל תחומי הלימוד וענייני הקדושה המחייבים טבילה או פוטרים ממנה. בנוסף, באים המתחים הללו לידי ביטוי גם בתהליך ההיסטורי של התפשטות והצמצמות מידת החיוב בטבילה או חליפיה, וגם בהקשר ה"גיאוגרפי", של המקומות בהם היה לחיוב הטבילה תוקף רב יותר, ואחרים כדוגמת גלות בבל, שבהם היה פחות.

האיסור על קריאת שמע לבעלי קרי עד שיטבלו, לא נוצר כהלכה מיוחדת לקריאת שמע, אלא הוא מתייחס לכל קריאה בתורה ולימודה. שני מסלולי נימוקים עיקריים ניתנו לדין זה. האחד, מבקש בדרך זו לרומם את מעמד הקריאה בתורה ולימודה להדמות למעמד הר סיני. כשם שבהר סיני נצטוו לפרוש מיחסי אישות על מנת שיתיצבו "באימה וביראה וברתת ובזיע", כך נדרש גם מלומדי תורה. המסלול השני מפרש זאת כתקנת עזרא, שמטרתה, להסדיר את ההיקף של יחסי האישות, בין הפרזה "כתרגולין" לבין המנעות מעקרת.

בתחילה היתה קיימת זיקה בין דין זה לבין דיני הטהרה שבמקדש. נראה שהמושג "טובלי שחרית" לקוח מסדר היום של המקדש, ונמשך אחרי כן בארץ ישראל במשך דורות רבים. כחלוף השנים מן החורבן ובהתמעטות ההקפדה על טהרה בכלל, החל גם פחות בחובת טבילת בעלי קריין.

הנימוקים להקלה מותאמים לשני המסלולים המסבירים את החיוב במקורו. כנגד הדרישה להתייחס ללימוד תורה כמעמד הר סיני הועמדה דעתו של רבי יהודה בן בתירא, הגורס שדברי תורה הם כאש ואינם מקבלים טומאה. ולפי המסלול של תקנת עזרא שבו הדגש אינו על האיסור ללמוד בטומאה אלא על החובה לטבול קודם הלימוד, השיקולים שהובאו להקל הם החשש מפני ביטול פריה ורביה או מפני ביטול הלימוד. יתכן שברקע נרמזים חששות נוספים. התופעה של בני אדם שמייחסים לטבילה ערך מוסף, עד כדי כך שהם סוברים שאין היא רק מטרת לקראת הלימוד, אלא מכפרת ומכשירה את כל האיסורים הקשורים ביחסי אישות, לרבות איסורי עריות ונדה.

בסופו של התהליך, "בטלוח לטבילותא" ולדעת רוב הפוסקים אין חיוב טבילה לפני לימוד תורה, קריאת שמע או תפילה. עם זאת, ביטול החיוב לא ביטל את הערך המקורי של טבילה זו, ומשום כך נהגו חסידים ואנשי מעשה בכל הדורות להקפיד על הטבילה בשחרית.⁶¹ אמנם, הפטור ההלכתי מורה גם לאותם חסידים

אמר רבי ינאי: שמעתי שמקילין בה ושמעתי שמחמירין בה וכל המחמיר בה על עצמו מאריך לו ימיו ושנותיו. ברכות כב ע"א

ואנשי מעשה, שגם אם אין ביכלתם לטבול אל להם להמנע ממצות עונה ופריה ורביה, ובודאי שלא מלימוד תורה ותפילה.

היתה גורם לעקריות, אזי הבעיה החמורה יותר היתה בעית טבילת הנידות, וזה לא עלה על דעת איש לבטל. נראה, שמסירותן של הנשים לטבילת נידות היתה גדולה לאין ערוך מזו של הגברים לטבילת עזרא.

⁶⁰ מן הירושלמי משמע שהטבילה נדרשה לא רק ללימוד תורה אלא גם להתיר אכילה. וכך מפורש שם גם במעשה האיש שביקש להשתלשל בחבל מן הספינה כדי לטבול, ולאפשר לעצמו לאכול ולשתות. אם כי יתכן שאין איסור על האכילה והשתיה עצמן, אלא על הברכות שלפניה ואחריה.

⁶¹ בירושלמי מבוארת דעת רבי ינאי, ש"החמרה" פירושה טבילה במים חיים ו"הקלה" פירושה טבילה במים שאובין. משמע שבימי רבי ינאי בארץ ישראל עדיין לא "בטלוח לטבילותא".